

УДК 378.147.03

DOI <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2024-19.12>

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ (НА ПРИКЛАДІ НАВЧАЛЬНОЇ МУЗЕЙНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ)

СКАКАЛЬСЬКА ІРИНА БОГДАНІВНА

доктор історичних наук, професор

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка

Irunas@ukr.net

orcid.org/0000-0001-8705-7971

ЛЕВЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

директор Кременецького краєзнавчого музею,

здобувач галузі знань 01 «Освіта / Педагогіка»

за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки»

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка

kremenec@gmail.com

orcid.org/0009-0000-0377-443X

У статті визначено ключові аспекти щодо формування громадянської компетентності майбутніх учителів для Нової української школи під час практичної підготовки. Розкрито суть громадянської компетентності. На прикладах показано формування громадянської компетентності майбутніх учителів історії та громадянської освіти у Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній академії імені Тараса Шевченка під час навчальної музейно-археологічної практики на базі Кременецького краєзнавчого музею.

Метою дослідження є з'ясування сутності та складників громадянської компетентності та особливостей її формування у майбутніх учителів історії та громадянської освіти у процесі фахової підготовки у ході навчальної музейно-археологічної практики.

Зосереджено увагу на важливості підготовки педагогів до формування та розвитку громадянської компетентності учнів. Окреслено пріоритетні напрями діяльності в цьому контексті.

Зроблено аналіз останніх досліджень учених щодо формування громадянської компетентності під час фахової підготовки. У дослідженні охарактеризовано рівень організації та проведення навчальної практики у музеї, яка забезпечує здобувачам вищої освіти можливість використовувати здобуті знання на практиці, через організацію екскурсій, інтерактивних лекцій та тематичних занять. Такі завдання допомагають їм розвинути навички комунікації з відвідувачами музею, підготувати матеріали екскурсій для різних вікових груп. Практичні заняття у музеї сприяють усвідомленню здобувачами освіти важливості збереження національної пам'яті та культурної спадщини як невід'ємних складників громадянської компетентності. Підготовка вчителів історії та громадянської освіти, які володіють високим рівнем громадянської компетентності, є не тільки необхідністю, але і стратегічною метою сучасної освітньої системи.

Констатовано, що навчальна практика у музеї є важливим етапом у підготовці майбутніх учителів історії та громадянської освіти, оскільки дозволяє їм формувати та розвивати не лише знання, але й компетентності, необхідні для ефективного виховання свідомого покоління громадян.

Ключові слова: *освіта, здобувачі, громадянська компетентність, громадянин, музейна педагогіка, навчальна музейно-археологічна практика, професійний розвиток, музей.*

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія РФ проти України докорінно змінила не тільки життя багатьох українців, але і їхній світогляд та сприйняття світу. Жахливі наслідки війни – втрати захисників і захисниць, цивільних громадян, руйнування матеріальних об'єктів –

переконали нас, що, крім людського життя і здоров'я, найбільші цінності – це безпека, людські якості, а також професійні знання й уміння. Українське суспільство об'єдналося для захисту своєї країни та національної ідентичності, це стало важливою відмінністю від країни-агресора.

Сьогоднішні учні – це майбутні громадяни України, які будуть формувати нові суспільні стандарти, розбудовувати демократичну державу та протистояти інформаційним маніпуляціям і викликам глобального світу. Саме вчителі історії та громадянської освіти покликані виховувати покоління, здатне критично мислити, аналізувати історичний досвід і приймати обґрунтовані рішення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю зміцнення національної ідентичності через переосмислення історичної пам'яті та формування в учнів поваги до прав людини, демократичних цінностей і культурного різноманіття. В умовах демократичних перетворень та глобалізації суспільства важливим є не лише забезпечення високого рівня знань з історії, а й виховання відповідальних громадян, здатних свідомо брати участь у громадському житті. Музейна практика як складник фахової підготовки здобувачів освіти дозволяє майбутнім учителям наочно ознайомитися з культурно-історичною спадщиною, розвивати критичне мислення та формувати ціннісні орієнтири, необхідні для ефективного формування громадянської компетентності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять фундаментальні праці науковців, які вивчали концептуальні засади громадянського виховання, серед них М. Боришевський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, також зміст та умови формування громадянської компетентності досліджували А. Осин, О. Пометун, С. Клепко, О. Сухомлинська, І. Бех, О. Овчарук, Н. Козакова та ін.

Теоретичне обґрунтування підготовки педагогів до розвитку громадянських компетентностей здобувачів освіти під час підвищення кваліфікації здійснено авторами В. Швидун та Л. Швидун [12]. Вчені доводять, що формування громадянських компетентностей вимагає впровадження сучасних підходів до освітнього процесу. Важливо не лише передавати знання та розвивати навички критичного мислення, але й забезпечувати учням можливість отримати власний досвід участі в громадському житті [12, с. 139].

Питання виховання громадянина залишається однією з найбільш обговорюваних та

досліджуваних тем у сучасній педагогічній науці та практиці. Проте аспект розгляду цієї проблеми крізь призму компетентнісного підходу досі не отримав достатньої уваги і залишається малодослідженим.

Метою дослідження є з'ясування сутності та складників громадянської компетентності та особливостей її формування у майбутніх учителів історії і громадянської освіти в процесі фахової підготовки на прикладі навчальної музейно-археологічної практики.

Виклад основного матеріалу. Компетентність людини – це особливим чином організований набір знань, умінь, навичок і установок, який дозволяє їй успішно виконувати завдання чи функції, ефективно розв'язувати проблеми та досягати визначених стандартів у професійній діяльності [10, с. 23].

Відповідно до Концепції «Нової української школи» випускники загальноосвітніх шкіл мають володіти ключовими компетентностями, які включають знання, уміння і навички, необхідні для особистого розвитку, активної громадянської позиції, працевлаштування. Аналіз науково-методичних праць виявив доволі широкий спектр тлумачення поняття «громадянська компетентність», що розуміється як здатність людини відповідально й активно брати участь у громадському та соціальному житті країни, при цьому розуміти соціальні, економічні, правові і політичні концепції та структуру суспільного розвитку. Також сформованість громадянської компетентності передбачає здатність учнів критично мислити, аналізувати інформацію, вирішувати проблеми, приймати відповідальні рішення для спільноти. Організація освітнього процесу в школі повинна сприяти ефективному формуванню всіх ключових компетентностей, включаючи громадянську компетентність, у контексті навчання протягом життя [5].

Громадянська освіта покликана розвивати в учнів розуміння політичних процесів, формувати навички демократичної участі та управління, сприяти критичному мисленню й медіаграмотності, а також навчати їх застосовувати на практиці. Вона вчить учнів здійснювати підтримку інклюзії та соціального

залучення, формувати активну життєву позицію та розвивати здатність до участі в громадських ініціативах і волонтерстві.

Зміст громадянської освіти повинен включати знання з культурології, філософії, політології, права, економіки та соціальної психології. Засвоєння цих знань сприятиме формуванню світоглядних принципів, самовизначенню особистості та її реалізації в різних аспектах суспільного життя [4]. Зауважимо й те, що соціальний, культурний, інтелектуальний та творчий досвід українського народу, накопичений у процесі історичного розвитку країни, значно впливає на формування громадянської компетентності учнів у закладах загальної середньої освіти. Музеї як науково-дослідні та культурно-освітні установи відіграють ключову роль у збереженні та поширенні цього досвіду, сприяючи вихованню національно свідомих та відповідальних громадян України [6].

Як зазначає відомий філософ Том Батлер-Бодон, громадянськість дозволяє особі відчувати себе юридично, соціально, морально і політично активною та відповідальною [1, с. 379]. До її ключових компонентів належать моральна та правова культура, яка проявляється у почутті власної гідності, внутрішньої свободи, а також у повазі та довірі до інших громадян і державної влади, здатної виконувати свої функції [9, с. 71]. Саме виховання цих якостей у майбутніх поколінь є одним із ключових завдань освітніх і культурних інституцій, що забезпечує розвиток суспільства як цілісної та відповідальної спільноти. Пріоритетно виховати у майбутніх учителів історії прагнення та вміння орієнтуватися у своїй професійній діяльності на особистість учня з метою формування у нього громадянської компетентності.

Формування громадянської компетентності здобувачів освіти можна здійснювати як у навчальний, так і позанавчальний час. Важливим каналом для включення у зміст навчання історії проблем з громадянської освіти є практична підготовка на базі музею. Але їй має передувати самопідготовка, яка поєднуватиме вивчення історії музейної установи, партнерських стосунків музею, озна-

йомлення з тематичними екскурсіями, які націлені на формування у відвідувачів громадянської компетентності тощо. Тому є необхідною реалізація проєктної технології самоосвіти, яка допоможе інтегрувати зміст різних дисциплін, які вивчалися здобувачем освіти, і забезпечить ефективне використання форм самоосвіти, таких як вивчення досвіду педагогів-новаторів, участь у наукових конференціях, конкурсах педагогічної майстерності, моделювання громадської діяльності для реалізації поставлених цілей із формування громадянської компетентності [8]. Вона охоплює не лише знання та цінності, але й практичні вміння та навички, які забезпечують ефективну взаємодію особистості із суспільством. Важливим елементом цього процесу є діяльнісний аспект громадянської компетентності. Він включає розвиток мотивованої активності особистості, яка виступає як суб'єкт і демонструє суспільну активність; розробляє соціальні проєкти [11].

Професійний складник освітньо-професійної програми «Середня освіта (Історія). Музейна справа» здобувачів Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (далі – Академії) є цілісною системою, важливою частиною якої є практична підготовка. Її загальний обсяг становить 30 кредитів ЄКТС у межах обов'язкової частини бакалаврських програм, починаючи з першого року навчання. На першому курсі для здобувачів спеціальності 014 «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)» Академії передбачено навчальну музейно-археологічну практику. У процесі проходження практики у здобувачів освіти розвиваються вміння і практичні навички, як здійснювати формування громадянської компетентності в учнів засобами музейної педагогіки.

Музеї відіграють важливу роль у вихованні відповідальних громадян України, які розуміють цінності громадянського суспільства, шанують культурну, духовну та історичну спадщину українського народу і здатні свідомо реалізовувати свої права та обов'язки для розвитку демократії в країні [6]. Суть музейно-археологічної практики полягає в удосконаленні професійних умінь та нави-

чок здобувачів освіти шляхом їх залучення до практичної діяльності, що сприяє глибшому засвоєнню теоретичних знань як з історії, так і педагогіки. Спочатку здобувачі освіти отримують методичні рекомендації з проходження практики в музеї, далі знайомляться з науково-фондовою та експозиційно-виставковою роботою закладу. Вивчають основні напрями і форми культурно-освітньої діяльності установи. Здобувачів освіти у ході практики передбачено ознайомити з процесом оцифрування музейних предметів. Окремим видом діяльності здобувачів освіти під час практики є проведення різних видів екскурсій. Музейна практика проходить на базі Кременецького краєзнавчого музею.

У ході практики музейними співробітниками зосереджено увагу на практичних заняттях, які мають спонукати здобувачів освіти до творчого осмислення теоретичного матеріалу та пошукової діяльності в контексті музейної педагогіки.

Після проходження практики в музеї здобувачі вищої освіти отримують знання про структуру музею, його основні відділи, фонди, бібліотеку; особливості науково-освітньої та краєзнавчої роботи музею; історію закладу та його партнерські зв'язки з музеями України, Європи; технології зберігання та консервації предметів фондкових колекцій; правові й нормативні документи, що регламентують музейну роботу. Здобувачі освіти оволодівають вміннями працювати з музейними фондами.

Під час практики для здобувачів освіти науковими співробітниками музею, які мають педагогічну освіту, були проведені різні види занять, насамперед екскурсії. Як вважає Т. Мацейків, однією з ефективних форм нестандартного навчання є музейні екскурсії (як реальні, так і віртуальні), які значно збагачують зміст навчального матеріалу, сприяють формуванню практичних навичок і розширюють краєзнавчий складник освітнього процесу. Такі заняття дозволяють учням краще пізнати свій регіон – місто, район чи село, перетворюючи музей на своєрідну навчальну аудиторію [7, с. 56].

Проводились у музеї для здобувачів і заняття з ігровим контекстом, у ході яких

керівник практики використовував елементи гри. Це своєю чергою розвиває соціальні навички здобувачів освіти під час занять. Важливим етапом є аналіз гри для кращого розуміння дій кожного здобувача і врахування їх індивідуальних особливостей у проведенні майбутніх ігор. Як підкреслюють дослідники, проведення детального аналізу гри є необхідним для підвищення її ефективності та вдосконалення методичної майстерності вчителя [3, с. 4].

У контексті нашої теми підкреслимо, що формування громадянської компетентності майбутніх учителів історії та громадянської освіти під час фахової підготовки здійснювалося через залучення їх до виконання завдань на різних онлайн-платформах. Зокрема, здобувачам освіти під час проходження практики рекомендувалося використовувати для підготовки тренувальних екскурсій завдання, що розроблені в рамках «Демократичної школи» з програми Тулбокс, де зібрано вправи та матеріали для формування та оцінки громадянських компетентностей на різних предметах у школі та в рамках позаурочної програми (див.: <https://www.schools-for-democracy.org/onlain-resursy/toolbox>). Ці інструменти здобувачі освіти зможуть використовувати під час занять у музеї. У ході практики в музеї проводилися заходи, які сприяють формуванню громадянської компетентності здобувачів освіти (зазначені на рис. 1).

Рис. 1. Заходи для формування громадянської компетентності здобувачів освіти в музеї

Музейними працівниками, директором установи разом з керівником практики від Академії було складено та затверджено на науково-методичній раді музею «План заходів для формування громадянської компетентності відвідувачів музею», у тому числі

і майбутніх учителів історії та громадянської освіти в процесі фахової підготовки та під час навчальної музейно-археологічної практики. Зокрема, планом передбачено проведення тематичних екскурсій з акцентом на громадянську освіту. Згідно із зазначеним планом реалізовано проєкт «Історія та громадянська ідентичність», який передбачає організацію виставки, де здобувачі освіти вибирають експонати, що висвітлюють питання прав людини, демократичних цінностей. Наприклад, предметів, які належали учасникам подій Революції Гідності, російсько-української війни (2014–2024 рр.) [13].

Важливо обговорювати зі здобувачами наукові проблеми з музеєзнавства та громадянської освіти. У музеї проводиться традиційний науково-методичний семінар «Музей як засіб формування громадянської компетентності у здобувачів освіти в Україні» із залученням здобувачів освіти до участі, тому під час практики їм пропонуються актуальні теми для виступів.

У рамках навчальної практики для здобувачів освіти проведено практикум з опису та каталогізації експонатів із фокусом на громадянську значущість об'єктів. Цікаві рекомендації для роботи в музеї здобувачам освіти надано під час лекції «Цифровізація культурної спадщини та її збереження». Лектором підкреслено важливість методів консервації історичних артефактів як частини культурної спадщини, адже усвідомлення значення збереження музейних предметів як надбань українського народу передбачає формування громадянської компетентності у здобувачів освіти.

У музеї під час практики здобувачами освіти виконано проєктну роботу «Історія музею в контексті минулого Волині» (де передбачено поглиблення знань про історію краю, пошук оцифрованих документів у фондах Державного архіву Волинської області та ін.). Проєкт вплинув на формування громадянських цінностей здобувачів освіти. Зокрема, одним

зі складових елементів формування громадянської компетентності педагога НУШ є розуміння значення національної пам'яті.

На окрему увагу заслуговує практичне навчання для здобувачів освіти з правових аспектів музейної діяльності, вивчення документів, що регулюють діяльність установи, зокрема питання захисту культурної спадщини, прав на інтелектуальну власність, етичних аспектів збереження експонатів. Вагомим є формування правової грамотності майбутніх учителів, яка буде корисною для педагогічної діяльності.

Погодимося із сучасними музейними працівниками, які зазначають, що волонтерство спрямоване на розвиток і популяризацію музею [2]. У Кременецькому краєзнавчому музеї розроблено проєкт «Волонтерство в музеї» із залученням здобувачів освіти до проведення екскурсій на теми громадянської відповідальності та історичної пам'яті у залах музею. Як наслідок, відбувається формування активної громадянської позиції здобувачів освіти через участь у культурно-освітніх ініціативах [13].

Висновки. Отже, формування громадянської компетентності є вагомим аспектом професійної підготовки здобувачів. Навчальна музейно-археологічна практика виступає ефективним інструментом у цьому процесі, забезпечуючи здобувачам освіти можливість поглибити свої теоретичні знання і розвивати навички критичного мислення, а також усвідомлювати роль громадянських цінностей у суспільстві. Через участь у музейних заходах, дослідження експонатів та вивчення правових аспектів діяльності музеїв майбутні педагоги засвоюють ключові принципи громадянської свідомості, що допоможе їм підготуватися до виховання покоління свідомих і відповідальних громадян. Таким чином, практика у музеї стає не лише способом закріплення теоретичних знань, а й важливим етапом у формуванні громадянської компетентності, необхідної для професійного зростання майбутніх педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батлер-Бодон Т. 50 видатних творів. Філософія. / Пер. з англ. Н. Лавської. Київ, 2019.
2. Волонтери. Музей Ханенків. URL: <https://khanenko.museum/uk/volontery> (дата звернення: 02.10.2024).
3. Коляда І. Ігрові технології навчання громадянської освіти в умовах реалізації концепції Нової української школи. «Теорія та методика вивчення суспільних дисциплін»: науково-педагогічний журнал. Вип. 9, СумДПУ ім. А. Макаренка, 2021. С. 3–6.
4. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10> / (дата звернення: 04.10.2024).
5. Кравчинська Т.С. Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи. *Вісник післядипломної освіти*. 2019. Випуск 8(37). «Серія «Педагогічні науки». URL: <https://doi.org/10.32405/2218-7650> (дата звернення: 02.10.2024).
6. Малихін О., Арістова Н. Музей як засіб формування громадянської компетентності учнів закладів загальної середньої освіти. URL: <http://surl.li/phhfxj> (дата звернення: 02.10.2024).
7. Мацейків Т. Формування громадянської компетентності та національної ідентичності учнів на уроках історії в музеї. *Музейна педагогіка в науковій освіті*: збірник тез доповідей учасників II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 26 листопада 2020 р. / за наук. ред. С.О. Довгого. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 54–58.
8. Михайліченко М.В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2007. 229 с.
9. Непорада І. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкових класів через призму демократичного громадянства. *Імідж сучасного педагога*. № 5. 2019. URL: <http://surl.li/zscgxp> DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5\(188\)-70-74](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5(188)-70-74) (дата звернення: 02.10.2024).
10. Овчарук О.В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики. Київ, Україна: К.І.С., 2004, 112 с.
11. Сіра Л. Формування громадянської компетентності здобувачів освіти на уроках суспільного циклу дисциплін. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта та наука крізь виклики сьогодення» (15–17 травня 2024 року, м. Запоріжжя). Вип. 2. 2024.
12. Швидун В., Швидун Л. Підготовка педагогів до розвитку громадянських компетентностей здобувачів освіти під час підвищення кваліфікації. *Вища освіта України*. № 1. 2024. DOI: 10.32782/NPU-VOU.2024.1(92).17 (дата звернення: 22.09.2024).
13. Кременецький краєзнавчий музей. План заходів з формування громадянської компетентності у відвідувачів музею до 2025 року.

FORMATION OF CIVIC COMPETENCE OF FUTURE HISTORY AND CIVIC EDUCATION TEACHERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING (USING THE EXAMPLE OF MUSEUM TEACHING PRACTICE)

SKAKALSKA IRYNA BOGDANIVNA

Doctor of History Science, Professor,
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

LEVCHUK ANDRIY VOLODYMYROVYCH

Director of the Kremenets Museum of Local Lore
Graduate in the field of knowledge 01 “Education/Pedagogy”
specialty 011 “Educational, pedagogical sciences”
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

Introduction. *The article identifies and reveals key aspects of the formation of a teacher's civic competence for the New Ukrainian School.*

The authors outline the essence of civic competence and the methodology for its formation. The publication uses examples to reveal the formation of civic competence of future teachers of history and civic education of the Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy in the practical plane during their training in the Kremenets Museum of Local Lore. An important aspect of such educational activity is the creation of conditions for future teachers that allow them to study local history and cultural heritage in depth; this approach stimulates the

development of students' skills of critical thinking, analysis of historical sources and interpretation of past events in order to form their own position. Thanks to the use of museum exhibits and artifacts, students have the opportunity to delve into real historical contexts, which contributes to the awareness of the importance of civic activity and responsibility in society.

The purpose. The purpose of the study is to clarify the essence and components of civic competence and its formation in future teachers of history and civic education in the process of professional training using the example of educational museum practice.

Methods. To solve the research problems, a complex of general scientific and specialized methods (synthesis, analysis, etc.) was used.

Results. The article analyzes the educational level of educational practice in the museum, which provides students with the opportunity to use the acquired knowledge in practice, through the organization of excursions, interactive lectures and thematic classes for young people. Such tasks help students develop communication skills, adapt educational material to different age groups and stimulate them to actively interact with the community. In addition, working with museum materials makes it possible to realize the importance of preserving national memory and cultural heritage as integral components of civic competence.

Originality. The scientific novelty of the research results lies in the introduction into scientific circulation of examples of the formation of civic competence in students during museum practice.

Conclusions. Thus, museum teaching practice is an important stage in the preparation of future history teachers, as it allows them to form and develop not only knowledge, but also practical competencies necessary for the effective upbringing of a civic-minded generation. Through participation in museum events, researching exhibits, and studying the legal aspects of museum activities, future teachers learn key principles of civic awareness, which helps them prepare to educate a generation of responsible citizens.

Key words: education, applicants, civic competence, citizen, museum pedagogy, educational museum practice, professional development, museum.

REFERENCES

1. Batler-Boudon, T. (2019). *50 vydatnykh tvoriv. Filosofiia* [50 outstanding works. Philosophy]. Per. z anh. N. Lavskoi. Kyiv.
2. Volontery [Volunteers]. Muzei Khanenkiv. Retrieved from: <https://khanenko.museum/uk/volontery>.
3. Koliada, I. (2021). Ihrovi tekhnolohii navchannia hromadianskoi osvity v umovakh realizatsii kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly [Game technologies of teaching civic education in the context of implementing the concept of a New Ukrainian school]. «Teoriia ta metodyka vyvchennia suspilnykh dystsyplin»: naukovo-pedahohichniy zhurnal, vyp. 9, Sum DPU im. A. Makarenka. S. 3–6.
4. Kontseptsiiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini [Concept of development of civic education in Ukraine] / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10/>.
5. Kravchynska, T. S. (2019). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti pedahoha Novoi ukrainskoi shkoly [Formation of civic competence of a teacher of a New Ukrainian school]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity*. Vypusk 8(37). «Seriia «Pedahohichni nauky». <https://doi.org/10.32405/2218-7650>.
6. Malykhin, O. (2020). Muzei yak zasib formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Museum as a means of forming civic competence of students of secondary education institutions]. <http://surl.li/phhfxj>.
7. Matseikiv, T. (2020). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti ta natsionalnoi identychnosti uchniv na urokakh istorii v muzei [Formation of civic competence and national identity of students in history lessons in the museum.] *Muzeina pedahohika v naukovii osviti: zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Kyiv, 26 lystopada 2020 r. / za nauk. red. S.O. Dovhoho. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy». S. 54–58.
8. Mykhailichenko, M. V. (2007). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv predmetiv humanitarnoho tsyklu [Formation of civic competence of future teachers of humanitarian subjects]: dys. kand. ped. nauk: 13.00.04. Natsionalnyi pedahohichniy un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 229 s.
9. Neporada, I. (2019). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv cherez pryzmu demokratychnoho hromadianstva [Formation of civic competence of future teachers of primary schools through the prism of democratic citizenship]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*. № 5. <http://surl.li/zscgxp>; [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5\(188\)-70-74](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5(188)-70-74).
10. Ovcharuk, O.V. (2004). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy [Competency-based approach in modern education: world experience and Ukrainian prospects]: biblioteka z osvitnoi polityky. Kyiv, Ukraina: K.I.S., 112 s.

11. Sira, L. (2024). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti zdobuvachiv osvity na urokakh suspilnoho tsykladu dystsyplin [Formation of civic competence of education seekers in the lessons of the social cycle of disciplines]. *Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Osvita ta nauka kriz vyklyky sohodennia»* (15–17 travnia 2024 roku, m. Zaporizhzhia). Vyp. 2.
12. Shvydun, V., Shvydun, L. (2024). Pidhotovka pedahohiv do rozvytku hromadianskykh kompetentnostei zdobuvachiv osvity pid chas pidvyshechennia kvalifikatsii [Training of teachers to develop civic competencies of education seekers during advanced training.]. *Vyscha osvita Ukrainy*. № 1. DOI: 10.32782/NPU-VOU.2024.1(92).17.
13. Kremenetskyi kraieznavchyi muzei. Plan zakhodiv z formuvannia hromadianskoi kompetentnosti do 2025 roku u Kremenetskomu kraieznavchomu muzei [Action plan for the formation of civic competence by 2025 in the Kremenets Museum of Local Lore].